

Egy kevésbé ismert X. századi muszlim történetíró:
Ibn Aszam al-Kúfi és a *Kitáb al-futúh* szöveghagyománya

Bevezetés

A bölcsészettudományok gyakorlati hasznára egyre nagyobb hangsúlyt fektető korunkban bizonyára minden európai szakember nagy örömmel olvassza a muszlim történetírás egyik meghatározó kutatójának, Konrad Hirschlernek a sorait, miszerint „a modern kor előtti történeti munkák a Közel-Keleten olyan mértékű népszerűségnek örvendenek, amely máshol teljesen ismeretlen.”¹ A muszlim történeti irodalom kutatóinak örömébe azonban nem kevés rossz szájíz is vegyülhet, ha azt is felidézük, Hirschler milyen apropóból vetette papírra e sorokat. A Mamlúk-kori történetírás főbb vonulatait és a kutatás jelenlegi helyzetét áttekintő összefoglalójában ugyanis erre a jelenségre annak kapcsán utal, hogy még a legfontosabb történeti szövegekről sem áll rendelkezésre igazán megbízható kritikai kiadás. A fent idézett mondat pedig így folytatódik:

„Ennek [mármint a jelentős érdeklődésnek] a következtében a Bejrútban, Kairóban és más városokban székelő kiadók nagy mennyiségben nyomják után és adják ki a C. Gilliot által az újonnan megjelentetett forráskiadványok vizsgálatáról a *Mélanges de l'Institut dominicain d'études orientales*ben írt tanulmányában csak »kereskedelmi célú kiadásoknak« nevezett könyveket. Ezek rendszerint még azt sem jelölik meg, hogy mely kézirat(ok) alapján készültek, nem törekszenek arra, hogy áttekintsék az ismert kéziratokat, kritikai apparátusuk pedig meglehetősen szegényes. A tudományos közösség megcélzása helyett ezek sokkal inkább amolyan kávéházi kiadások, amelyeket egy tanult, de laikus rétegnek szánnak, amely leginkább a gazdagon díszített és csillogó borítókat értékeli.”²

¹ Konrad HIRSCHLER (2013), *Studying Mamluk Historiography. From Source-Criticism to the Cultural Turn*. In Stephan CONERMANN (ed.), *Ubi sumus? Quo vademus? Mamluk Studies – State of the Art*. Goettingen, V&R unipress–Bonn University Press. (Mamluk Studies, 3.) 159–186.

² HIRSCHLER 2013:165.

Ennek fényében aligha véletlen, hogy az európai arabisztika képviselői által a XIX. században, jellemzően Leidenben megjelentetett szövegkiadások számos korai és klasszikus arab történeti munka esetében gyakran ma is a legmegbízhatóbb elérhető szövegeknek tekinthetők. Habár ezek megjelentetésének idején számos ma ismert kézirat létezéséről egyáltalán nem lehetett Európában tudni, arra azonban, hogy egy mű szöveg hagyományának vizsgálatakor és kritikai kiadásának elkészítésekor milyen lépéseket és milyen sorrendben kell megtennie a szöveg gondozójának, ekkorra már számos módszer került kidolgozásra a nyugati tudományosságban. Bár e módszerek elsődlegesen a görög és a latin nyelven született munkák vizsgálata során kerültek rögzítésre, az egyes alterületek között pedig azok sajátosságai okán nyilvánvaló eltérések lehetnek, mind a szöveg hagyomány alapos vizsgálata, mind pedig a kritikai kiadások készítésének fontossága lényegében minden területen közmegegyezés tárgyát képezi.

Nem így viszont a muszlim tudományosságban.³ A szövegkiadásokhoz a nyugati standardokkal szembeni alapvetően eltérő hozzáállás oka a Közel-Keleten azonban csak részben magyarázható az erős laikus kereslettel és az erre építő kiadói magatartással, illetve az eltérő tudománytörténeti fejlődéssel. Az okok között legalább akkora súllyal kell megemlíteni a keleti kéziratok nagy számát és fellelhetőségük, hozzáférhetőségük problémáját. Az utóbbit a történeti irodalomból vett példákkal illusztrálva: nem ritka, hogy egy-egy népszerűbb történeti munka, mint például a X. századi Abu-Dzsaafar Muhammad ibn Dzsarír Tabari (megh. 310/923) vagy a XIII. századi Izzaddín Ibn Aszír (megh. 630/1233) univerzális krónikái példányainak száma csak a nyugati kéziratárakban több tucatra tehető, míg a Timbuktutól Indiáig terjedő hatalmas térségben már több százas nagyságrendről beszélhetünk. A pontos szám naprakész adatok hiányában lényegében máig nem állapíthatók meg, lévén, hogy sok esetben még azt is nehéz eldönteni, hogy az iszlám kultúrájának területein egy állami kezelésben levő kéziratár arab kéziratairól készült-e valaha katalógus. S akkor a nagyszámú magán kéziratgyűjteményről még nem is esett szó. Mindezen általános problémák illusztrálására az alábbiakban egy konkrét esetet mutatok be.

³ A Mamlúk-kori történeti munkák kiadása során alkalmazott kiadói módszerekről lásd Li GUO (1997), *Mamluk Historiographic Studies: The State of the Art*. *Mamlūk Studies Review* 1. 15–43, különösen 15–27, idézi HIRSCHLER 2013:165/34. j. Az arab nyelvű kéziratok hagyomány vizsgálatának nehézségeiről lásd CSORBA Zsuzsanna (2020), *Szövegkritika, kodikológia és az arab kéziratok hagyomány*. In MARÓTH Miklós (szerk.), *Az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Évkönyve*, 2018–2019. Piliscsaba, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete. (Annales, 3.) 163–173.

Ibn Aszam al-Kúfi Kitáb al-futúhjának kéziratái és szövegkiadásai

A kérdéses mű, a *Kitáb al-futúh* (magyarul Hódítások könyve) szerzője egy, a jelenlegi adatok alapján a X. század első felében meghalt, életének egy részét a mai Irak és Irán területén töltő történétíró, közismert nevén Ibn Aszam al-Kúfi.⁴ A neve alatt fennmaradt krónika tekintélyes hossza mellett – nyomtatásban közel 3000 oldal – több más okból is érdeklődésre tarthat számot. Feltűnő sajátossága például, hogy a feltehetően síita szerző több eseményt, így az első kalifa, Abu-Bakr (ur. 632–634) megválasztását vagy a síita imám, Huszein (megh. 680) megölését a jellemzően szunnita történétírók által képviselt változattól eltérő módon és azoknál lényegesen részletesebben beszéli el. A krónika emellett olyan, a Omajjád és az Abbászida kalifátusok keleti területeit érintő eseményekről is megemlékezik, amelyek máshonnan egyáltalán nem ismertek. Mindezek ellenére Ibn Aszam munkáját a modern kori kutatásban sokáig nem, vagy alig használták, leginkább a síitákkal kapcsolatos elfogultsága miatt.⁵ Feltehetően hasonló okokból a mű a középkori, szunnita szerzők által uralt történeti irodalomban is marginális szerepet kapott, s így csak elvétve hivatkozták. Ebből adódóan nem meglepő, hogy a *Kitáb al-futúh*nak más, X. század előtti krónikákhoz képest jelenleg lényegesen kevesebb, összesen hét arab nyelvű kézírata ismert. Ez utóbbi körülmény bizonyos szempontból könnyebbé is teszi kézírathagyományának vizsgálatát más korabeli munkákhoz képest – a kéziratok megtalálása és azonosítása azonban így sem tekinthető zökkenőmentes feladatnak.⁶

Ismertségének csekély voltára jellemző többek között, hogy a XIX. század elejéig csak a *Kitáb al-futúh* Mustaufi Haravi által 1201-ben készített

⁴ Ibn Aszam életrajzáról és életének datálási problémáiról lásd Lawrence I. CONRAD (2015), Ibn A'tham and His History. *Al-Ušūr al-Wusṭā* 23. 87–125; Ilkka LINDSTEDT (2014), Al-Madā'inī's *Kitāb al-Dawla* and the Death of Ibrāhīm al-Imām. In Ilkka LINDSTEDT, Jaakko HÄMEEN-ANTTILA, Raija MATTILA, Robert ROLLINGER (eds) (2014), *Case Studies in Transmission*. Münster, Ugarit-Verlag. (Intellectual Heritage of the Ancient and Mediaeval Near East, 1.) 103–130; Ilkka LINDSTEDT (2017), Sources for the Biography of the Historian Ibn A'tham al-Kūfi. In Jaakko HÄMEEN-ANTTILA, Petteri KOSKIKALLIO, Ilkka LINDSTEDT (eds) (2017), *Contacts and Interaction: Proceedings of the 27th Congress of the Union Européenne des Arabisants et Islamisants, Helsinki 2014*. Leuven–Paris–Bristol, CT, Peeters. (Orientali Lovaniensia Analecta, 254.) 300–309.

⁵ A *Kitáb al-futúh* modern kori kutatástörténetéről lásd SCHÖNLÉBER Mónika (2018), A klasszikus muszlim történétírás egy későn felfedezett munkája: Ibn A'tham al-Kūfi *Kitāb al-futúh*-ja a korábbi kutatások fényében. In MARÓTH Miklós (szerk.), *Az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete Évkönyve, 2015–2017*. Piliscsaba, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete. (Annales, 2.) 13–38.

⁶ A kéziratok előkerüléséről lásd SCHÖNLÉBER Mónika (2017), Notes on the textual tradition of Ibn A'tham's *Kitāb al-Futūh*. In HÄMEEN-ANTTILA, KOSKIKALLIO, LINDSTEDT 2017:427–438., különösen 427–429.

perzsa fordítása volt ismert.⁷ Az első arab nyelvű töredékeket 1825-ben találták meg a gothai hercegi könyvtárban,⁸ azonban azt csak Wilhelm Pertsch, a kérdéses gyűjtemény második katalógusának készítője ismerte fel az 1880-as években, hogy a kérdéses szöveg egyes részei megegyeznek a 90 évvel korábban már nyomtatásban publikált perzsa részekkel.⁹ Mintegy fél évszázaddal később a kutatásnak új irányt adott két, az isztambuli Topkapı palota egyik könyvtárában felfedezett kódex,¹⁰ melyek a *Kitáb al-futúh* perzsa szövegének végét követően még több mint 300 fólión keresztül folytatódnak, aminek köszönhetően Ibn Aszam történeti műve az egyik leghosszabb ismert korai arab történeti munkává vált.

Ezt követően a XX. században négy további kézirat került elő: egy huszonnégy fólió hosszúságú részlet a milánói Veneranda Biblioteca Ambrosiana gyűjteményéből, amely a gothai kézirat végét és az isztambuli kézirat első három oldalát tartalmazza;¹¹ egy kézirat az ankarai egyetem İsmail Saib-gyűjteményéből, amely a Kr. u. 657-es sziffíni ütközetről szóló részt hozza;¹² valamint egy-egy, a dublini Chester Beatty Library kéziratrából¹³ és a Birminghami Egyetem Mingana-gyűjteményéből,¹⁴ amelyek nagyjából az Isztambulban található első kódex szövegét fedik le. Mindezek a felfedezések tették lehetővé a *Kitáb al-futúh* első és máig legteljesebb kiadásának elkészítését, amely végül 1968 és 1975 között látott napvilágot az indiai

⁷ A fordításról és a fordítóról lásd CONRAD 2015:93–94.

⁸ FB MS. orient. A 1592 (a továbbiakban a hivatkozásokban MS Gotha). A kézirat leírását lásd Johann Heinrich MÖLLER, *Catalogus librorum tam manuscriptorum quam impressorum qui jussu divni Augusti ducis Saxo-Gothani a beato Seetzenio in Oriente emti in bibliotheca Gothana asservantur*, I. Gotha, Engelhard–Reyher, 1825. 107 (Cat. No. 328).

⁹ A kézirat újabb leírását lásd: Wilhelm PERTSCH (1881), *Die orientalischen Handschriften der herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, III. Gotha, Friedrich Andreas Perthes, 219–220 (No. 1592).

¹⁰ MS Ahmet III 2956/1–2. A két kódex leírását lásd: Fehmi Edhem KARATAY, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Arapça Yazmalar Kataloğu*, III. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi, 1966. 341–342 (Nos 5736–5737).

¹¹ MS Ambrosiana H. 129, ff.4b–27b (a továbbiakban MS Milan). A kézirat leírását lásd Eugenio GRIFFINI (1910), I due episodi siciliani dello Pseudo al Waqīdī in uno nuova redazione anonima. In Enrico BESTA, Gaetano M. COLUMBA, Carlo A. NALLINO, Antonio SALINAS, Giambattista SIRAGUSA, and Carlo O. ZURETTI (eds.) (1910), *Centenario della nascita di Michele Amari*, II. Palermo, Virzi. 402–415, különösen 402–408.

¹² MS Şā'ib 5418, ff.1–194b. A kézirat leírását lásd Ursula SEZGIN (1971), *Abū Miḥnaf, Ein Beitrag zur Historiographie der umayyadischen Zeit*. Leiden, E. J. Brill. 111–114.

¹³ MS Chester Beatty 3272. A kézirat leírását lásd Arthur John ARBERRY (1956), *The Chester Beatty Library, A Handlist of Arabic Manuscripts*, II. Dublin, Emery Walker. 9.

¹⁴ MS Mingana 572. A kézirat leírását lásd Hans Ludwig GOTTSCHALK, John Spencer TRIMMINGHAM, Alfred Felix Landon BEESTON, Derek HOPWOOD (1963), *Catalogue of the Mingana Collection of Manuscripts* (comp. and ed. D. Hopwood), IV, Birmingham (Selly Oak Colleges Library), p. 168 (Cat. No. 918).

Haidarábádban.¹⁵ Ez a kiadás a gothai, a dublini, a birminghami, valamint a két isztambuli kódex alapján készült, kiegészítve a néhol hiányos arab szöveget a perzsa fordítással. Az utóbbi felhasználásának módja ugyanakkor mintaszerűen példázza a keleti kiadási gyakorlat sajátosságait: a kiadás készítői ugyanis elfejtették megjelölni, hogy a perzsa fordítás hatvanánál is több ma ismert kézírata közül melyik/melyek alapján készült. E szöveg – a kiadók által írt bevezető hiánya, a gyér kritikai apparátus, és a lépten-nyomon megfigyelhető, jelölés nélkül hagyott hiperkorrekciók ellenére is – a *Kitáb al-futúh* jelenleg elérhető kiadásai közül máig messze a legjobbnak tekinthető, és nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a mű az elmúlt évtizedekben széles körben ismertté és használttá vált az arabisták körében. A „konkurencia” érzékeltetésre hadd említsem meg pusztán azt aényt, hogy a *Kitáb al-futúh*nak akad olyan, a haidarábádi kötetek megjelenése után közzétett kiadása is, amely a jelenleg elérhető arab nyelvű kéziratokból hiányzó részleteket nem pusztán pótolta a perzsa szöveg alapján, de a kiadó vissza is fordította azt arabra (nyilván saját korának nyelvállapotát tükröző módon).¹⁶

A haidarábádi kiadáson dolgozók szerencsétlenségére¹⁷ munkájuk elkészültét követően néhány évvel a *Kitáb al-futúh* egy újabb fontos kézírata vált ismertté. Utóbbi szerzőjeként azonban korábban tévesen a IX. századi híres muszlim történészt, Muhammad ibn Umar al-Vákidit (megh. 207/823) tüntették fel,¹⁸ mígnem Murányi Miklós egy öt fölió hosszúságú részlet publikálásával minden kétséget kizáróan bizonyította, hogy a szöveg a *Kitáb al-futúh*ból származik, és a gothai kézirat első fejezeteit tartalmazza, csak annál bővebb formában.¹⁹ Ismét csak jellemző ugyanakkor a keleti kiadási gyakorlatra, hogy Murányi bizonyítása ellenére e kéziratot továbbra is

¹⁵ IBN ASZAM ([kb. 1989]), *Kitáb al-futúh*. Ed. Muhammad AZÍM AD-DÍN, Muhammad Abdel-Muín HÁN, 8 vols. Bejrút, Dár an-Nadva al-Dzsadída. (Haidarábád, Matbaat Madzslisz Dáirat al-Maárif al-Uzsmánija, 1968–1975 reprintje).

¹⁶ Lásd, például IBN ASZAM (1406/1986), *Kitáb al-futúh*. Ed. Nuaim ZARZÚR, 4 vols. Bejrút: Dár al-Kutub al-Ilmija; IBN ASZAM (1411/1991), *Kitáb al-futúh*. Ed. Ali SÍRI, 5 vols. Bejrút: Dár al-Advá; IBN ASZAM (1412/1992), *Kitáb al-futúh*. Ed. Szuhail ZAKKÁR, 3 vols. Bejrút: Dár al-Fikr.

¹⁷ Tekintettel arra, hogy a haidarábádi kiadás egyik kötete sem tartalmaz információkat az alkalmazott módszerről, valamint a felhasznált kéziratokról, így többek között a kiadóknak a három kimaradt kézitról, azaz milánóirol, az ankarairól és a patnairól (lásd alább) való esetleges ismereteikről is csak találgathatunk.

¹⁸ MS Hudá Bahs 1042 (a továbbiakban a hivatkozásokban MS Patna). Maulavi Muinuddin NADVI (1929), *Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore*, XV. Patna, Baptist Mission Press. 108–109 (No. 1042/I).

¹⁹ MURÁNYI Miklós (1978), Ein neuer Bericht über die Wahl des ersten Kalifen Abū Bakr. In *Arabica* 25/3. 233–260.

al-Vákidi egy mára elveszett munkájának unikális példányaként hirdetve azóta három alkalommal is kiadták különböző arab kiadók.²⁰

A *Kitáb al-futúh* kézirat hagyományának vizsgálatát több tényező nehezíti. Egyfelől a kódexek közül csak három: az isztambuli, a patnai és a dublini tekinthető épnek. A többi négynek vagy az eleje (például a birminghami és a milánói), vagy a vége hiányzik (például a milánói), és több esetben a belső főlíók sem maradtak fent hiánytalanul (így a birminghami és a gothai esetében). E sérülésekkel magyarázható, hogy a hét kézirat közül egyik készítési helyét, másolóját, és megrendelőjének a nevét sem ismerjük. Szintén részben ennek tudható be, hogy csak négy kódex készítési dátuma ismert, melyek igen széles skálán mozognak. A legkorábbi a milánói szöveg, mely a hidzsra szerinti 627. saabán 13-ra (azaz 1230. június 27-re) datált, míg a legkésőbbi a patnai, melyen a hidzsra szerinti 1278. rabi asz-száni 25. (azaz 1861. október 30.) szerepel. További probléma, hogy a hét kézirat egyike sem teljes, azaz mindegyik a *Kitáb al-futúh*nak csak egy bizonyos hosszúságú részletét tartalmazza. Ahogy azt az alábbi ábra mutatja, csak a krónika középső része maradt fenn több kéziratból, míg a szöveg eleje és vége – két rövidebb szakasztól eltekintve – csak egy-egy példányban ismert számunkra.

Kézirat	Főlíók			
Patna	44ff.	—		
Gotha	31ff.	137ff.	—	
Milánó	—	23ff.	—	—
Isztambul I&II	—	—	267ff.	278ff.
Dublin	—	—	361ff.	—
Birmingham	—	—	241ff. [-]	—
Ankara	—	—	[-] 194ff. [-]	—
Perzsa fordítás	+	—	+ [-]	—

1. ábra. A *Kitáb al-futúh* kéziratai közötti átfedések és hiányok

²⁰ Ezek időrendben: AL-VÁKIDI (1989/1409), *Kitáb ar-rida va-nabdza min futúh al-Irák, Kíláhuma rivájat Ibn al-Aszam al-Kúfi alá asás al-mahtúta al-vahída bi-Bánki Búr (Báki Búr/al-Hind)*. Ed. Muhammad HAMÍDALLÁH. Paris, Éditions Tougui; AL-VÁKIDI (1990/1410), *Kitáb ar-rida maa nabdza min futúh al-Irák va-dzík al-Muszanna ibn Hárísza as-Sajbáni, Rivájat Ahmad ibn Muhammad ibn Aszam al-Kúfi*. Ed. Jahja AL-DZSUBÚRI. Bejrút, Dár al-Garb al-Iszlámi); AL-VÁKIDI (1991), *Kitáb ar-rida*. Ed. Mahmúd Abdalláh ABUL-HAIR. Ammán, Dár al-Furkán.

Mindez azt jelenti, hogy a haidarábádi kiadás közel kétharmada kényszerűen egy szöveg (azaz a 168 fóliós gothai szövegrészlet és a 278 fólió hosszú II. isztambuli kódex) alapján készült. Ez a szám pedig egy teljes, kritikai kiadás esetében sem lenne több körülbelül 50%-nál. Ez az arány még közel sem jelentene akkora problémát az egyes részek arányos eloszlása esetén. Azonban a kéziratok egy másik fontos jellegzetessége, hogy azok szövegei két kivételtől eltekintve csak érintőlegesen találkoznak, vagyis ahol az egyik kézirat véget ér, szinte pontosan ott kezdődik a következő, jelentősen leszűkítve így azt a szövegmennyiséget, amely az egyes kódexek közötti átfedések és ezáltal a kéziratok közötti kapcsolat vizsgálatához elengedhetetlen lenne.

A Kitáb al-futúh egy különleges jegye: verses betétek

A következőkben egy rövid esettanulmányt szeretnék bemutatni az e kéziratok vizsgálata során felmerülő problémák közül, valamint kitérek a már említett, 1201-es perzsa fordításának használhatóságára az arab szövegek vizsgálata során.

Az arab nyelvű történeti munkák gyakori elemei a prózai szövegbe illesztett verses betétek. Ez alól a *Kitáb al-futúh* sem képez kivételt, ugyanakkor az egyes kéziratok igen eltérően kezelik a verseket, amit minden eddigi szövegkiadás magyarázat nélkül hagyott. A versek okozta problémával az Ibn Aszam munkájának első fejezeteit megőrző két kézirat, azaz a gothai és a patnai vizsgálata során lehet minden korábbinál élesebben szembesülni. A különbség a Mohamed próféta halála utáni törzsi konfliktusokat bemutató két kéziratváltozatban első olvasatra is látványos: míg ugyanis a huszonnyolc fólió hosszúságú gothai és negyvenkét fólió hosszúságú patnai kéziratrészlet közül előbbi tizenkét, utóbbi 941 sornyi verset tartalmaz. Ez egyben azt is jelenti, hogy a patnai kódexben megőrzött szöveg több mint egyharmada versben íródott. Fontos megjegyezni, hogy bár a verses betétek visszatérő elemei az arab nyelvű történeti munkáknak,²¹ az imént említett számokkal a *Kitáb al-futúh* teljesen mértékben kilóg mind a korai, mind a klasszikus kori történeti művek közül. Sokatmondó például, hogy a verseket közismert módon leginkább kedvelő és idéző korai történetíró, a fentebb

²¹ Ezek szerepéről lásd például Ilse LICHTENSTADTER (1979–1980), History in Poetic Garb in Ancient Arabic Literature, *Harvard Ukrainian Studies* 3–4/2. Eucharisterion: Essays Presented to Omeljan Pritsak on His Sixtieth Birthday by His Colleagues and Students (1979-1980). 559–568.; Geert Jan VAN GELDER (2004), Poetry in Historiography: Some Observations. In: In Miklós MARÓTH (redigit) (2004), *Problems in Arabic Literature*. Piliscsaba, The Avicenna Institute of Middle Eastern Studies. (Acta et Studia, 3.) 1–13.

már röviden említett Tabari a *Kitáb al-futúh* gothai és a patnai szövegei által elbeszélte eseményekről saját krónikájában adott leírásában egy nagyjából ugyanolyan hosszú szövegben csak 167 verssort idéz.²² Részben ez, a kortársai között eléggé egyedinek számító verskezelés is hozzájárult ahhoz, hogy a szakirodalomban többször felmerült már a *Kitáb al-futúh* e versei eredetiségének a kérdése. A mű kéziratának együttes vizsgálata alapján azonban e problémára összpontosítva is új megfigyeléseket tehetünk.

A patnai szövegben megőrzött 106 vers helyeit bejelölve a párhuzamos, de a versek javának hiánya miatt jóval rövidebb gothai szövegben három nagyobb szakasz különíthető el. Az első körülbelül tizenkét fólió hosszúságú, és semmilyen, versek jelenlétéről árulkodó szövegközi utalás nem található benne.²³ Ezzel szemben a következő, nagyjából hat fóliónyi szakasz²⁴ a versek egykori helyeit különböző bevezető formulákkal jelzi, mint például a „szavalt és azt mondta”, az „és azt mondta”, vagy az „e sorokat írta”. A versek szövege azonban hiányzik. A maradék tizenkét fólió²⁵ szövege kevésbé következetes: négyszer csak a fenti formulák egyike,²⁶ míg huszonhét esetben egyetlen utalás sem szerepel a szövegben.²⁷ Utóbbiak közül tizenegy alkalommal viszont a másoló az utalás mellett a versek első sorát is kiírta.²⁸ Könnyen belátható, hogy a fenti mintázat aligha alakulhatott ki, ha – a közvetlenül vagy közvetve – a gothai kódex alapjául szolgáló szöveg nem tartalmazta eleve a verseket. Emellett fontos megemlíteni, hogy a gothai kéziratban található négy további, a versek egykori jelentlétére történő utalás is, amelyeknek viszont a patnai verzióban nincs nyomuk.²⁹

Ha pusztán a gothai kódex jellegzetességeit vesszük figyelembe, logikusnak tűnik annak feltételezése, hogy a versek teljes elhagyásáért a másoló, vagy még inkább a másolók lehettek a felelősek, lévén a szövegen több kéz nyoma azonosítható. E másolók pedig (szám szerint legalább hárman), máshogy kezelték a verseket, amit az első és második szakasz határán történő kézváltás is alátámasztani látszik. Kevésbé egyértelműen, de részben ugyanebbe, részben azonban jelentősen eltérő irányba látszik mutatnia a további kéziratok vizsgálata is. Egyrészt a fentihez hasonló – bár korántsem

²² TABARI (1966–1977), *Tárik at-Tabari; Tárik ar-rusúl val-mulúk*. Ed. Muhammad Abul-Fadl IBRÁHIM, 10 vols. Kairó, Dár al-Maárif. (Dzaháir al-Arab, 30.) III/1851–2015.

²³ MS Gotha ff.I,2,113,III,V,IV,II,6,4,3,5,1,7.

²⁴ MS Gotha (vö. MS Patna, f.15a₂₀₋₂₃), f.113b₂₄₋₂₅ (vö. MS Patna, f. 11b₁₅₋₂₂), MS Gotha, f.1b₂₀ (vö. MS Patna, f.22a_{22-22b1}).

²⁵ MS Gotha, ff.14b–27,112b.

²⁶ Például „és [név] azt írta nekik a levél végén”, MS Gotha, f.20a₂₃–20b₁.

²⁷ MS Gotha, f.15a₉₋₁₀ (vö. MS Patna, f.31b₁₋₄), f.20b₁₄ (vö. MS Patna, f.35b₁₇₋₂₁).

²⁸ Például MS Gotha, f.15b₁₈ („ezután az alábbi verssorokat kezdte mondani erről [idézett sor]”), f.16b₉ („és [név] verssorokat írt azt mondva [idézett sor]”), f.20a₈ („majd [név] verssorokat kezdett el mondani [idézett sor]”).

²⁹ MS Gotha, f.13b₁ (vö. MS Patna, f.29b₁₅), f.25a₅ (vö. MS Patna, f.38b₁₉).

ilyen mértékű – eltérés a gothai szöveg végén és az annak végét egyedülként párhuzamosan tartalmazó milánói kódexben is megtalálható. Előbbiben egy huszonöt fólío hosszú szakaszon négy vers kezdősorai szerepelnek az őket felvezető szöveggel, míg a vele párhuzamos kódexrészlet több, mint 260 sort hoz. De hasonló felfedezéseket tehetünk a többi kézirat kézbevételekor is. Az isztambuli kódex első kötetében közel 550 sor vers van, számos további versekre történő utalással, míg a párhuzamos dublini és birminghami kódexek közül előbbi közel 3000, míg utóbbi több, mint 1500 sor verset hoz. Bár az arányok az egyes kéziratpárokat vizsgálva eltérnek, egy közös mindegyikben van: legyen szó a vers első sorát felvezető mondatról vagy a teljes verset helyettesítő utalásról, ugyanazok a formulák szerepelnek mindegyik szövegben. Összességében ugyanakkor a fenti következetesség alapján logikusnak tűnik annak feltételezése, hogy az egyes versek elhagyása, rövidítése vagy pontos leírása sokkal inkább egy közös előkép jellegzetességének lehetnek a tanúi, és kevésbé tekinthetők az eltérő területeken egymástól távoli korokban tevékenykedő másolók egyéni döntései eredményének, mint ahogyan arra a gothai szöveg önmagában történő értelmezése következtetni engedett volna.

További tanulsággal szolgál a *Kitáb al-futúh* kései, 1201-es perzsa nyelvű fordításának használata az arab szöveg vizsgálatakor. Az elmúlt néhány évtizedben több esetben, így például Tabari és Amírak Balaami (megh. kb. 382/992 és 387/997 között) példáján keresztül bebizonyosodott, hogy a középkori arab történeti munkák perzsa nyelvű fordításai megkerülhetetlenek, különösen a kevés forrásanyaggal rendelkező korai témák feldolgozásakor, mert a fordítók több esetben a fordított munka mellett más művekből is dolgoztak.³⁰ Sajnos a *Kitáb al-futúh* perzsa fordításának jelenleg nem készült még el a kritikai kiadása, de hét kézirat alapján létezik egy modern, 2005-ben megjelentett, nyomtatott szövegkiadás.³¹ A fentebb is vizsgált fejezetek gothai és patnai, arab nyelvű szövegvariánsainak az összevetését a perzsa fordítással több tényező is nehezíti. Ezek közül kiemelhetjük, hogy az utóbbinak az arab eredeténél sokszor ékesebb a megfogalmazása, több esetben teljes fejezetek hiányoznak a fordításból, ráadásul a két arab szöveg között sincs olyan jelentős mértékű különbség, amely alapján meg lehetne állapítani, hogy a perzsa szöveg egyik vagy másik arab variánshoz állna közelebb. Szerencsésebb helyzetben vagyunk ugyanakkor a versek kezelését illetően, ugyanis – bár azok túlnyomó többsége hiányzik a perzsa szövegből – a fordító viszont szemmel láthatóan eredetileg egy verseket is tartal-

³⁰ Andrew Charles Spencer PEACOCK (2007), *Medieval Islamic Historiography and Political Legitimacy. Bal' amī's Tārīkhnāma*. London–New York, Routledge.

³¹ Mustaufi HARAVI (SH.1386/2005), *Al-Futúh. Tardzsuma-ji Muhammad ibn Ahmad Mustaufi Haravi*. Ed. Golám-Reza Tabátábái MADZSD. Teherán, kiadó nélkül.

mazó arab változatból dolgozott. Erre utal, hogy verses betétek négyszer az eredeti arab alakjukban, hatszor pedig perzsa fordításban szerepelnek a szövegben, míg három további esetben pusztán utalásokat találhatunk egykori jelenlétükre.³² Az eredeti mű versei körüli problémákat viszont tovább növeli, hogy a perzsa verssorok feltűnésének helyein egyik párhuzamos arab szöveg sem hoz verseket.

További tanulsággal szolgálhat a fejezetcímek elemzése. A patnai kéziratban a vizsgált rész szövege nyolc nagyobb esemény köré van rendezve, mint például Abu-Bakr kalifává választása, a különböző *ridda* epizódok és az arab hódítások kezdete. Ezen hosszabb, körülbelül tizenöt-huszonöt oldal terjedelmű tematikai egységek elején egy-egy rövid cím olvasható (például „Híradás Fudzsá ibn Abd-Jálílról”, „Híradás Bahrejn népének *rid-dájáról*”). Ezzel szemben a gothai szöveg patnaival párhuzamos részletei huszonnégy rövidebb fejezetre vannak felosztva. A gothai címei emellett a patnai fejezetcímeknél rendre hosszabbak, és az adott fejezet tartalmára is tartalmazznak utalásokat (például „Híradás al-Fudzsá ibn Abd-Yálíl asz-Szulamiról, hogy mit tett a muszlimokkal és hogyan égették meg”, „Híradás a foglyokról, akiket Hálid ibn al-Valíd Abu-Bakrnak küldött és arról, hogy mi történt velük”, „A Muszailima és Halid ibn al-Valíd közötti csata és Muszailima halála”). Bár a perzsa fordítás első ránézésre a patnai kézirat fejezetkiosztását követi, a szöveg alapos vizsgálata azonban más minta követését mutatja. A perzsa szöveg jellegzetessége ugyanis, hogy bár alapvetően hűen követi az arabot, gyakori a jellemzően pár soros részek elhagyása. Ezek részletes elemzése rámutat, hogy sok esetben ezek a kihagyások egybeesnek a gothai kézirat fejezetcímeinek helyeivel. Pontosabban fogalmazva: a fejezetcímek, valamint az azokat közvetlenül megelőző és záró mondatok általában hiányoznak a perzsa szövegből, így a kihagyott részek okozta törések a fordításban egybeesnek a gothai kézirat fejezeteinek nyitó és záró mondataival. Mindez pedig arra enged következtetni, hogy a fordító egy olyan arab verzióból dolgozott, amelynek belső szövegfelosztása sokkal inkább a huszonnégy rövidebb, egy-két oldal hosszúságú alfejezetre osztott gothai szövegére hasonlíthatott, amely tagolás egyébként a *Kitáb al-futúh* további, itt nem vizsgált részeire is jellemző.

³² Mustaufi HARAVI (SH.1386/2005), 3–46.

Összegzés helyett

Összefoglalva a fentieket a kutatás jelen fázisában megállapíthatónak tűnik, hogy a perzsa fordítás tartalmi vonatkozásban nem ad hozzá lényeges új információt az eredeti arab nyelvű mű ismeretéhez, legalábbis az eddig részletesen átvizsgált szakaszok esetében biztosan nem. Ennek ellenére szövege mégis hasznosnak bizonyult az arab szöveghagyomány vizsgálatakor, ugyanis megerősíti az arab szövegek önmagukban történő olvasatának eredményeit mind a versek, mind pedig a fejezetcímek esetében. Mindez pedig különösen annak fényében lehet fontos adat, ha figyelembe vesszük, hogy Ibn Aszam művének perzsa fordítása – ha nem is maguk a ma ismert kéziratok – közel negyven évvel korábban készült, mint a *Kitáb al-futúh* ma ismert legkorábbi datált arab nyelvű kézírata.

Amint arra a fenti rövid áttekintésben megkíséreltem részletesebben bemutatni, a *Kitáb al-futúh* szöveghagyományának vizsgálatát több tényező nehezíti. Ezek között is kiemelt hely illeti meg az arab szövegkiadások készítői között meglévő szakmai konszenzus egyértelmű hiányát, Ibn Aszam a történeti munkákban tapasztalható látszólagos ismeretlenségét, illetve a mű kézíratainak töredékességét és ezzel együtt az ismert kódexek által fenntartott szövegváltozatok közötti kapcsolatok feltárásának bizonytalanságait. Jelen tanulmánykeretei között pusztán a szöveg egy rövidebb részletére összeponosítva kíséreltem meg néhány olyan lehetőséget vázolni, amelyek az itt felsorolt nehézségek egy részének megoldására az arab kéziratok együttes olvasása, valamint a perzsa fordítással történő összevetése révén lehetőséget kínálnak. Ezek azután hosszabb távon elvezethetnek a vizsgált mű kritikai szövegkiadásának megszületéséhez. E vállalkozás aktualitását jelzi többek között az a tény is, hogy az elmúlt bő évtizedben két IX. századi történétíró, al-Azdi (megh. kb. 170–210/786–825 között)³³ és al-Vákidi korábban legjobb esetben is csak „kevésbé megbízhatónak” ítélt krónikáit is egyre komolyabb szakmai figyelem övezi. Az utóbbi vizsgálatok ugyanis több esetben igazolni tudták, hogy Ibn Aszam és az említett szerzők munkái nemcsak azonos hagyományból merítve dolgoztak, de elbeszéléseik sok esetben fontos részletekben árnyalják azt a képet, amelyet a korai arab történeti munkák fősodrába tartozó egyéb krónikákból az arab történelem első két évszázadáról a XIX. század óta egyre finomabb vonalakkal rajzol meg az európai kutatás.

³³ Az al-Azdi életéről szóló kutatástörténet legújabb összefoglalóját lásd: AL-AZDI (2020), *Futúh es-Sám = The Early Muslim Conquest of Syria: An English Translation of al-Azdī's Futúh al-Shām*. Transl. and annot. by Hamada HASSANEIN and Jens SCHEINER. Abingdon, Oxon–New York, NY, Routledge. (Culture and Civilization in the Middle East.)